

BİOLOGİYA**AZƏRBAYCANIN EKOETİK PROBLEMLƏRİ**

Q.Ş.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə Azərbaycanın ekoloji problemlərindən – biomüxtəlifliyin azalması, meşələrin qırılması, aridləşmə, səhralaşma, eroziya, şorlaşma, şorakətləşmə və digər degradasiya proseslərindən söhbət açılmış, bu problemlərə ekoetik baxımdan yanaşılmış və bəzi problemlərin elmi əsasları təhlil edilərək, onların həlli yolları şərh edilmişdir.

Bu gün bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlər artdıqca onların yeni tərzdə qavranılması və həlli yollarının tapılması da mürəkkəbləşir. Bu qlobal problemlərdən biri də dünyanın ekoloji durumudur. İnsanlığa getdikcə daha çox aydın olur ki, min illər ərzində təbiətdən istifadədə mövcud olmuş ənənəvi baxışlar, üsullar qaldıqca yaxınlaşmaqda olan ekoloji böhranın qarşısını almaq nəinki mümkün olmayacaq, onun sürətlə artan miqyası və dağıdıcı təsiri qlobal sosial-iqtisadi inkişafda da özünü göstərəcəkdir. Akademik Həsən Əliyev [6] bu haqda yazmışdır: “İnsanı təbiət yaratmış və öz sərvətlərini səxavətlə onun istifadəsinə vermişdir. Altı yüz min ildən artıqdır ki, müasir insanla təbiət arasındakı münasibət müəyyən nisbətdə davam edir. Bəşəriyyət öz inkişafının yüksək pillələrinə ayaq qoyduqca, bu nisbət müəyyən mənada insanların xeyrinə dəyişir. Başqa sözlə desək, insanlar sayca artdıqca və öz əlində daha mükəmməl texniki vasitələr cəmləşdirdikcə təbiətdən çox mənfəət götürür, müqabilində isə ona az şey verir. İnsan təbiəti dəyişdirir, qırır, tökür, dağıdır, əvəzini qaytarmırsa, demək, bu xeyrə dəyişmə əslində onun zərərinədir”.

Cəmiyyətin sürətlə inkişaf etdiyi və böyük texniki qüvvəyə malik olduğu indiki dövrdə təbiətlə insan arasındakı münasibət tamamilə pozulmuş və təhlükəli hal yaranmışdır. Hətta son zamanlar təbiətin istismarı elə bir dərəcədə qüvvətlənmişdir ki, təbii sərvətlər gözlənilməyindən daha tez tükənməyə başlamışdır.

Qlobal ekologiyanın vəziyyəti və təbii sərvətlərin qorunması əgər XX əsrin 70-80-ci illərində müharibə və sülh problemlərindən sonra bəşəriyyət qarşısında duran ikinci böyük problem sayılırdısa, “soyuq müharibə” dövrünün sona çatması və qlobal istilik-nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan götürülməsi ilə ön plana keçmişdir. Keçən əsrin 30-50-ci illərində elmi-texniki inqilabın insan cəmiyyətinə sürətlə daxil olması və “təbiətdən mərhəmət gözləməyin, onu özünüzdə tabe edin” şüarı altında təbiətə irimiqyaslı müdaxilənin başlanması qlobal ekologiyada böhranı sürətləndirərək, onun fəsadlarını lokal və regional səviyyələrdən qlobal səviyyəyə çatdırmışdır.

Su və atmosfer hövzələrinin çirklənməsi, planetimizin “ağ ciyərləri” sayılan meşələrin məhv edilməsi, ozon bacalarının genişlənməsi ilə bağlı problemlər, qlobal iqlim dəyişmələri, qlobal səhralaşma, qlobal biomüxtəlifliyin azalması arzuolunmaz həddə çatmışdır. Son onilliklərdə onlarla bitki və heyvan növlərinin, nadir landşaft və ekosistemlərin Yer üzündən silinməsi getdikcə daha böyük miqyas almağa başlamışdır.

Bu problemlər respublikamızda da mövcuddur. Azərbaycanın əlverişli iqlim şəraiti, zəngin bitki örtüyü, saf suları və münbit torpaqları hələ çox qədim zamanlardan insanları özünə cəlb etmişdir. Yüz illərlə bu diyarın torpaqları əkilmiş, biçilmiş, otarılmış və neçə-neçə insan nəslini öz qoynunda bəsləmişdir. Bununla belə, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrin ortalarına kimi Azərbaycanın əksər təbii ekosistemləri və landşaft kompleksləri özünün ilkin, antropogendən əvvəlki formalarını qoruyub saxlamışdır. Lakin son 100-150 ildə, xüsusən də XIX əsr ərzində sənayenin, nəqliyyat və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə və xalqın mədəni yüksəlişinə səbəb olsa da, respublikanın təbii şəraitində əsaslı dəyişikliklər üçün zəmin yaratmışdır; yeraltı və yerüstü sərvətlərdən intensiv şəkildə istifadə olunması, iri sənaye müəssisələrinin inşa edilməsi, su anbarlarının tikilməsi, kanalların və kollektor-drenaj şəbəkələrinin salınması, energetika və rəbitənin inkişafı, dağ rayonlarına avtomobil yollarının çəkilməsi, düzən və dağətəyi ərazilərdə meşələrin qırılması hesabına yaşayış məntəqələrinin, əkin və biçənək sahələrinin genişləndirilməsi ətraf mühitə və onun ayrı-ayrı komponentlərinə, hava, su, torpaq örtüyünə və təbii biosenozlara antropogen təzyiqləri dəfələrlə artırmışdır. Nəticədə bəzi yerlərdə torpağın, hava və su hövzələrinin çirklənməsi insan orqanizmi üçün təhlükəli həddə çatmış, eroziya, şorlaşma və şorakətləşmə prosesləri nəticəsində torpaq örtüyünün, yay və qış otluqlarının deqradasiyası güclənmiş, meşə ekosistemləri ayrı-ayrı regionlarda ya tamamilə məhv olunmuş, ya da öz təbii-tarixi strukturunu və arealını dəyişmişdir. Digər tərəfdən biomüxtəlifliyin azalması, aridləşmə, səhralaşma, Xəzər dənizi səviyyəsinin dəyişkənliyi, ozon təbəqəsi ilə bağlı problemlər, qlobal iqlim dəyişmələri, atmosferdə parnik və ozondağıdıcı qazların artması, digər irimiqyaslı proseslərlə əlaqədar olsa da, onların Azərbaycanda törətdiyi fəsadlar nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır [4].

Respublikamızda su hövzələrinin çirklənmə dərəcəsi acınacaqlıdır. Burada Kür çayının vəziyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər gün Xəzər dənizinə axıdılan 1 mln. m³ çirkab suyunun 200-250 min m³-i Kür çayının payına düşür. Bura, həcmi böyük rəqəmlərlə ölçülən kollektor-drenaj sularını da əlavə etsək, Kür çayında çirklənmənin miqyası haqqında düzgün təsəvvür əldə edə bilərik. Araşdırmalar göstərir ki, Şəmkir və Mingəçevir su anbarlarına qədər olan hissəsində Kürün çirklənməsi əsasən ərazisindən keçdiyi ölkələrin (Türkiyə və Gürcüstanın), aşağı axarlarında isə Kür hövzəsində yerləşmiş çoxsaylı yaşayış məntəqələrindən axıdılan çirkab sularının və Arazla gətirilən tullantıların hesabınadır. Kür hövzəsindəki məntəqələrin iyirmisində çirkab sularını bioloji təmizləyən qurğuların, yalnız otuzunda kanalizasiya şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Kanalizasiya şəbəkəsinin olmadığı məntəqələrdə çirkab suları gölməçələrə, arx, xəndək və çökək sahələrə axıdılır. Torpağa hopmaqla və qrunt sularına qarışmaqla bu sular məntəqənin sanitariya-gigiyenik vəziyyətini pisləşdirərək əhalinin sağlamlığı üçün daim təhlükə yaradır.

Azərbaycanın təbii sərvətləri içərisində meşə örtüyünün xüsusi yeri vardır. Digər təbii komplekslərlə müqayisədə respublikamızın meşələri insanın müdaxiləsinə daha çox məruz qalmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, yaxın keçmişdə

respublika ərazisinin 30%-dən çoxu meşələrlə örtüldüyü halda, hazırda bu göstərici üç dəfədən də çox azalmışdır. Bəzi ədəbiyyat mənbələrində bu 10-12% və ya 1,0-1,1 mln. hektar, digərlərində isə 700-800 min hektar göstərilir. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında, Qusar ovalığında massiv şəklinə qalmış üçüncü dövrün relik meşələri istisna olmaqla, respublikamızın qalan ərazilərində düzən və dağətəyi meşələr ya tamamilə qırılmış, ya da fraqmentlər şəklinə qalmışdır. Vaxtilə Lənkəran vilayəti ərazisinin 60%-dən çoxunu örtən meşələr, xüsusən də Lənkəran ovalığının rütubətli və yarımrütubətli subtropik meşələri azalaraq, indi ümumi sahənin yalnız 23%-ni təşkil edir. Astara məntəqəsindən Biləsuvar rayonunun sərhədinə kimi uzanan və indiki Lənkəran, Masallı və Cəlilabad rayonlarının düzən və dağətəyi ərazilərində massivlər yaratmış meşələrdən yalnız fraqmentlər qalmışdır. Respublikanın Böyük və Kiçik Qafqaz, Lənkəran vilayətinin alçaq dağlıq ərazilərindəki meşələrin də vəziyyəti olduqca acınacaqlıdır. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti, yaşayış məntəqələrinin genişləndirilməsi, həmçinin global iqlim dəyişmələri səbəbindən törənən təbii aridləşmə prosesləri və digər səbəblərdən bu meşələrin aşağı sərhədi bütün təbii-coğrafi ərazilərdə 100 m-dən 400 m-ə kimi yuxarı qalxmışdır. Orta və yüksək dağlıq ərazilərdə susaxlayıcı və torpaq qoruyucu funksiyasını yerinə yetirən mezofil meşələrin sahə azalması daha çox narahatçılıq doğurur. Bu meşələrin alp və subalp çəmən və çəmən-bozqır landşaft qurşaqları ilə sərhədindəki ərazilərdən, yay otlaqlarından intensiv otarmada istifadə olunması və burada bəzən əkin işlərinin aparılması meşələrin təbii bərpa mexanizmini zəiflətməmiş, bu isə yüksək dağ meşələrinin sərhədinin orta hesabla 150-200 m, bəzi yerlərdə isə 200-300 m aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur [3].

Biosferin çox vacib komponenti olan torpaq örtüyünün hava, su və bir sıra biogen elementlərinin dövründə və rizosfer qatında akkumulyasiyasında rolu əvəzsizdir. Əksər canlıların həyatı, qidalanması və çoxalması torpaqla bilavasitə bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, biomüxtəlifliyin qorunmasında torpaq örtüyünə həm mühit, həm də mühityaradan amil kimi xüsusi yer verilir. Torpağın sanitariya-gigiyenik rolu da yaxşı məlumdur. Belə ki, torpaqda yaşayan bir sıra mikroorqanizmlər, bakteriya və göbüləklər mühitin sağlamlaşdırılmasında, bir sıra zərərli və zərərli maddələrin neytrallaşdırılmasında, parçalanmasında və mənimsənilməsində bilavasitə iştirak edir. Lakin bu funksiyası onun təbii quruluşundan və torpaqəmələgəlmə proseslərinin normal gedişatından asılıdır. Bəzən təbii səbəblərdən, bəzən isə insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan neqativ hallar, eroziya, şorlaşma, şorakətləşmə, izafi turşuluq və digər deqradasiya əlamətləri bu funksiyanın zəifləməsinə və ya tamamilə itirilməsinə gətirib çıxarır. Bəzən isə torpağın texnogen, xüsusən də neft və neftçixarma məhsulları, ağır və radioaktiv metallar, radionuklidlərlə, məişət və sənaye tullantıları ilə çirklənməsi o qədər yüksək olur ki, torpaq onu neytrallaşdırma bilmir. Təkcə Abşeronda texnogen çirklənmiş torpaqların ümumi sahəsi 30 min hektardan çoxdur. Bunun 10 min hektarı yalnız neft və neftçixarma məhsulları ilə çirklənmiş sahələr hesab olunur [5]. Ayrı-ayrı yerlərdə, xüsusən də Qaradağ və qədim Balaxanı neft sahələrində neft və neftçixarma məhsulları ilə çirklənmə torpaq profinin 1,7- 2,0 m-lik qatında müşahidə edilir. Xüsusi rekultivasiya işləri aparmadan, bu torpaqların təbii yolla bioloji funksiyasının bərpası üçün bir neçə yüz il vaxt lazımdır. Eyni vəziyyət Gəncə Alüminium zavodunun və Daşkəsənin keçmiş filiz yataqları ətrafında da yaranmışdır.

Respublikamızda təsərrüfat işləri ilə bağlı təbii ekosistemlərdə və landşaft

komplekslərində getdikcə artan deqradasiya əlamətləri torpaq örtüyündə də öz əksini tapmışdır. Bu əlamətlər içərisində həm əhatə dairəsinə, həm də təsirinə görə eroziya, şorlaşma və şorakətləşmə prosesləri ön cərgədə durur. Son illərə kimi respublika ərazisində eroziya proseslərinin miqyasını göstərmək üçün müxtəlif rəqəmlərdən istifadə olunmuşdur. Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Yerquruluşu Layihə İnstitutunda aparılan son araşdırmalar göstərir ki, dağlıq ərazilərin 32,6%-i, o cümlədən kənd təsərrüfatı yararlı torpaqlarının 11,8%-i bu və ya digər dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır. Bunlardan 94357 hektarı şiddətli dərəcədə, 221192 hektarı orta dərəcədə, 213886 hektarı zəif dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır. Müşahidələr eroziya proseslərinin bütövlükdə artım istiqamətində getdiyindən xəbər verir. Buna səbəb ilk növbədə alçaq və orta dağlıq ərazilərdə meşələrin qırılması və ya seyrəkləşməsi, eroziyaya meyilli ərazilərdə əkin işləri zamanı xüsusi şum və kultivasiya qaydalarının gözlənilməməsidir. Digər tərəfdən torpağa kifayət qədər üzvi və mineral gübrələrin verilməməsi, son illər taxılçılıq və tərəvəzçilik istiqamətində monokultur təsərrüfatların yaranması, məhdud torpaq sahəsi olan fermerlərin əkin dövrüyyəsinə maraq göstərməməsi və bu məsələdə fermerlər arasında razılışmanın və ya kooperasiyanın olmaması vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirmişdir.

Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxunun erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsi və bu səbəbdən Laçın və Kəlbəcər yay otlaqlarının müvəqqəti itirilməsi Böyük Qafqazın yay otlaqlarında xırdabuynuzlu heyvanların sayının kəskin şəkildə artmasına gətirib çıxarmış, bu da alp və subalp çəmən və çəmən-bozqır landşaft komplekslərinə, həmçinin mezofil meşələrin yuxarı sərhədinə təzyiqin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə bu ərazilərdə bitki örtüyü seyrəkləşmiş, tərkibcə dəyişmiş, heyvanların dırnaqları altında daim tapdalanan və kifayət qədər üzvi qalıqların daxil olmadığı torpaqların bioloji fəallığı zəifləmiş, bu da eroziya proseslərinin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, alp və subalp çəmən və çəmən-bozqır landşaft komplekslərinin yayıldığı ərazilərin torpaqlarının 70%-i və ya 630,8 min hektarı bu və ya digər dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır ki, bu torpaqların da 40%-i Böyük Qafqaz, qalanları isə Kiçik Qafqaz, Lənkəran və Naxçıvan coğrafi vilayətlərinin ərazisindədir [1]. Eroziya proseslərinin respublika miqyasında artımını təkcə insanın təsərrüfat fəaliyyətləri ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Son onilliklərdə qlobal iqlim dəyişmələrinin Azərbaycanda nəzərəcarpacaq fəsadları – temperatur və yağıntı anomaliyaları, yaz-yay yağışlarının tez-tez leysanlar şəklində düşməsi bir çox regionlarda sel hadisələrini, sürüşmə və daşqınların təkrarlığını artırmışdır.

İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin və qlobal iqlim dəyişmələrinin respublikamızda törətdiyi ən böyük fəsad – yüksək dağlığın alp və subalp qurşağından tutmuş düzən ərazilərin yarım səhra və quru bozqır landşaft komplekslərinə kimi respublikamızın bütün ərazilərində, həm təbii biosenozlar altında, həm də kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirilən torpaqlarda münbitlik göstəricilərinin qismən azalmasıdır. Buna əsas səbəb münbitliyin inteqral göstəricisi olan humus və digər üzvi birləşmələrin torpaq profilində tədricən azalmasıdır. Təkcə Lənkəran vilayətinin əkinəli qəhvəyi və dağqəhvəyi torpaqlarında humusun 0-100 sm qatda ehtiyatı son 40 ildə 13% azalaraq, 310 t/ha-dan 270 t/ha-ya düşmüşdür. Humusun ümumi azalması torpaqların struktur tərkibinə, fiziki və fiziki-kimyəvi xassələrinə mənfi təsir göstərmiş, nəticədə suyadavamlı aqreqatların azalmasına və rizosferdə hava, su, qida rejiminin pisləşməsinə şərait yaratmışdır. İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin aparıldığı torpaqlarda bu proseslərin tempi bir qədər də artmışdır. Bəzi regionlarda, xüsusən də Kür-Araz ovalığının

suvarılan torpaqlarında fiziki, su-fiziki, fiziki-kimyəvi xassələrin pisləşməsi ardıcıl prosesə çevrilmişdir. Proqnozlar əsasında yaxın 100 ildə iqlim dəyişmələrinin təsiri altında orta illik temperaturun $2-4^0$ artması bu proseslərin gücləndirəcəyini güman etməyə imkan verir. Kollektor-drenaj şəbəkəsinin olmadığı yerlərdə təkrar şorlaşma və şorakətləşmənin artması səbəbindən bu proseslər daha ağır nəticələr verə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda 1,45 mln hektar suvarılan torpaqların yalnız 500 min hektarı kollektor-drenaj sistemi ilə əhatə olunmuşdur. Ona görə də suvarılan torpaqların 60 %-i və ya 870 min hektarı bu və ya digər dərəcədə şorlaşma və şorakətləşməyə məruz qalmışdır [2]. Qlobal iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar bu göstəricinin daha 10-12 % artması mümkündür. Şübhəsiz, şorlaşma və şorakətləşmə proseslərinin tempinə Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması daha təsir göstərir. Xəzərin qalxması artıq 150-200 min hektar torpağın itirilməsinə səbəb olmuşdur. Son vaxtlar Xəzər-sahili zolaqda, inşa işlərinin və digər fəaliyyətlərin dayandırılması istiqamətində direktiv orqanlar tərəfindən atılan addımlar və bəzi yerlərdə sahilbərkitmə işlərinin görülməsi təqdirəlayiq hesab edilməlidir.

Son illər ekoloji problemlərin həlli sahəsində respublikamızda xeyli dəyərli işlər görülmüşdür. Mütəxəssislərin əməyi nəticəsində respublikanın nəslə kəsilməkdə olan nadir bitki və heyvan növləri haqqında məlumat toplanmış və 1989-cu ildə Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ı nəşr edilmişdir.

“Qırmızı Kitab”a məməlilərdən 14 növ, quşlardan 36 növ, amfibiya və sürünənlərdən 13 növ, balıqlardan 5 növ, həşəratlardan 40 növ və floranın 140 növü daxil edilmişdir [7]. Lakin buna baxmayaraq, nadir və nəslə kəsilməkdə olan heyvan və bitki növlərinin Azərbaycanda mühafizəsi və bərpası hələ də öz həllini gözləyən problem olaraq qalır.

1992-ci ildə BMT-in Rio-de-Janeyro konfransında “Bioloji müxtəliflik haqqında” konvensiya qəbul edilmişdir. Bioloji müxtəlifliyin qorunmasının vacibliyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildə “Bioloji müxtəliflik haqqında” konvensiyaya qoşulmuş və onun tələblərinə uyğun olaraq Qlobal Ekoloji Fondun maliyyə dəstəyi ilə “Azərbaycanın bioloji müxtəlifliyinə dair Milli Məruzə, Strategiya və Fəaliyyət Planı”nın layihəsi hazırlanmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev sözügedən konvensiya üzrə Azərbaycan Respublikasının öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsini, torpaq, bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin genetik ehtiyatlarının yox olması təhlükəsinin qarşısını almaq üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 21 dekabr 2001-ci ildə “Bioloji müxtəlifliyin genetik ehtiyatları üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması barədə” sərəncam imzalamışdır. İstər dünya miqyasında, istərsə də respublikamızda ekoloji problemlərin həlli yollarının tapılması ilk növbədə bu problemlərə və bütövlükdə təbiətə düzgün münasibətin, yəni ekoetik baxışın formalaşdırılmasından asılıdır.

Ekoloji problemlərə ekoetik baxımdan yanaşma “cəmiyyət-təbiət” münasibətlərində etik əsasların pozulması nəticəsində yaranmışdır. Bizim irəli sürdüyümüz “Azərbaycanın ekologiyasının ekoetik problemləri” konsepsiyasında həm bu problemlər, həm də onların həlli yolları müxtəlif bloklarda qruplaşdırılmışdır.

Bu konsepsiyaya görə Azərbaycanda təbiət-cəmiyyət münasibətləri kompleksini ekoloji problemlərin xarakterinə və onların həllinin bilavasitə və dolayısı yollarına uyğun olaraq üç qrupa bölmək mümkündür:

I qrupa Azərbaycanın bilavasitə ekoloji problemləri və onların həlli yolları daxildir. Bunlar bizim fikrimizcə aşağıdakılardan ibarətdir:

- meşələrin mühafizəsi və onların bərpası problemləri;
- torpaqların eroziyası və ona qarşı mübarizənin təşkili;
- təbii yem sahələrinin deqradasiyası və onlardan düzgün istifadə;
- texniki pozulmuş torpaqlar və onların rekultivasiyası problemləri;
- torpaqların radionuklidlərlə çirklənməsinə qarşı mübarizə tədbirləri;
- suvarılan torpaqların şorlaşması və şorakətləşməsi ilə mübarizə;
- mineral gübrələrdən və pestisidlərdən istifadənin problemləri.

II qrupa ekoloji problemlərin həllinə yardım edə biləcək təşkilatı, elmi və elmi-tətbiqi xarakterli işlər daxildir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- hövzədaxili bölgələrdə torpaq üzərində ekoloji monitorinqin təşkili;
- ekoloji qiymət xəritələrinin tərtibi;
- torpaqların ekoloji münbitlik pasportlarının tərtibi.

III qrupa ekoloji problemlərin həllinə və yaxud bu problemlərin həlli yollarının tapılmasına dolayısı ilə təsiri olan və ya ona köməklik göstərən ekoloji mədəniyyət, ekoloji hüquq, təhsil və digər məsələlərlə bağlı problemlər daxildir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- cəmiyyətdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması;
- ekoloji hüquq və ekoloji cinayət məəcəlləsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlər;
- ekoloji yardım və pensiya fondunun yaradılması;
- ekoloji informasiya bankının yaradılması;
- ekoloji koordinasiya mərkəzinin təsis edilməsi.

Ekotik yanaşma konsepsiyasına görə respublikamızda ətraf mühitə və onun konkret resurslarına aşağıdakı şəkildə yanaşılmalıdır:

1. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və yaxud konkret sosial-iqtisadi layihələr (yaşayış məntəqələrinin genişləndirilməsi, kommunikasiya xətlərinin çəkilişi, meliorasiya tədbirləri və s.) təbii komplekslərin (bizim nümunədə meşə biogeosenozların, təbii otlaqların, torpaq örtüyünün) ilkin təbii-ekoloji parametrlərini – təbii-tarixi strukturunu (iyerarxik quruluşu) və arealını, bioloji məhsuldarlığını və s. dəyişməməlidir.

2. Ekoloji problemlərin (bizim nümunədə torpaq eroziyası, meşə örtüyünün məhv edilməsi, torpaqların texnogen çirklənməsi və s.) ekotik həlli yolları bir sıra müddəalara əsaslanır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) bərpa işləri də mühafizə tədbirləri kimi təbii komplekslərin ilkin ekoloji parametrlərinə uyğun şəkildə aparılmalı və onun bərpasına xidmət etməlidir. Məsələn, bəzən meşəsalma və ya bərpa işləri zamanı fıstıq və ya fıstıq-vələs qarışıqlı meşələrin təbii-tarixi strukturu əvəzinə palıd, şam və digər ərazi üçün səciyyəvi olmayan ağac və kol bitkilərindən istifadəyə yol verilməməlidir;

b) bərpa işləri və resurslardan sonrakı mərhələdə istifadə edilməsi ən müasir texnologiyalara əsaslanmalıdır. Məsələn, bizim nümunədə şorlaşmış torpaqlar meliorasiya olunduqdan sonra mükəmməl kollektor-drenaj və mütərəqqi suvarma sistemləri ilə təmin edilməlidir; digər tərəfdən təbii resurslardan istifadəyə qoyulmuş məhdudiyətlər ölkə iqtisadiyyatının, ayrı-ayrı istifadəçilərin inkişafına əngəl törətməməli, hər iki tərəfin (“təbiət” və “cəmiyyət”) “mənafeyini” qorunmalıdır; təbiətqoruyucu və resursqoruyucu texnologiyalara üstünlük verilməli və bu texnologiyalardan istifadə edən iş adamlarına müəyyən güzəştlər (vergilərdə, gömrükdə və s.) verilməlidir. Ölkəyə gətirilən texnologiyaların, xammal və hazır məhsulların ekoloji ekspertizası ciddiləşdirilməlidir.

3. Resurslardan istifadə ilə bilavasitə əlaqədə olan insanlar (fermerlər, meşəçilər, balıqçılar, melioratorlar və s.) lazımı səviyyədə ekoloji biliklərə malik olmalı, resurslardan istifadənin, ətraf mühitin və ölkəyə daxil olan məhsulların ekoloji vəziyyəti haqqında informasiya geniş ictimaiyyətə vaxtaşırı çatdırmalı, əhali arasında ekoloji biliklərin yayılmasından və bu sahədə maarifçiliyin gücləndirilməsindən ötrü dövlət proqramı işlənib hazırlanmalıdır.

4. Təbiəti mühafizə ilə bağlı qanunvericilik sistemi ekoetik tələblərə uyğun olaraq təkmilləşdirilməli, beynəlxalq qanunlara, konvensiyalara, protokollara və respublikanın öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərə uyğunlaşdırılmalı və ayrıca məcmuə şəklində nəşr edilməlidir.

5. Ekoloji təhsilin məktəbəqədərki, məktəb və ali təhsilin səviyyələrinə uyğun mərhələli proqramı işlənib hazırlanmalı və gənc nəslin təlim-tərbiyəsində öz yerini tutmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov K.Ə. Azərbaycanca torpaq eroziyası və onunla mübarizə. Bakı: Az.EA nəşriyyatı, 1961, 220 s.
2. Əzizov Q.Z., Quliyev Ə.G. Azərbaycanın şorlaşmış torpaqları, onların meliorasiyası və münbitliyinin artırılması. Bakı: 1999, 76 s.
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycanın meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472 s.
4. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın ekoetik problemləri: elmi, hüquqi, mənəvi aspektlər. Bakı: Elm, 2004, 380 s.
5. Yaqubov Q.Ş. Azərbaycan Respublikasının texnogen-pozulmuş torpaqlarının tədqiqi, genetik xüsusiyyətləri və onların rekultivasiya yolları. Bakı: Vətən, 2003, 205 s.
6. Алиев Г.А. Тревожный сигнал. Баку: Азернешр, 1983, 164 с.
7. Мусаев М.А. // ред. Красная книга Азербайджанской ССР. Баку: Ишыг, 1989, 543 с.

ЭКОЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Г.Ш.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Начиная со второй половины XX века экологические проблемы, охватившие мир, не прошли незамеченными и для нашей республики. Загрязнение воздушных и водных бассейнов, почв дошло до предела, возрос процесс деградации зимних и летних пастбищ, почвенного покрова в результате эрозии и засоления, в некоторых регионах леса полностью уничтожены или же остались во фрагментарном виде. Уменьшение биоразнообразия, опустынивание, колебания уровня Каспийского моря и другие проблемы, связанные с глобальными изменениями климата, в Азербайджане достигли того предела, когда их невозможно оставить без внимания. Экологические проблемы Азербайджана рассмотрены с экоэтической точки зрения и предложены пути их решения.

ECO-ETHICAL PROBLEMS OF AZERBAIJAN

G.Sh.MAMMADOV

SUMMARY

Starting from the second half of the XX century ecological problems that engulfed the world had an influence on our republic as well. Pollution of air and water basins and soils has reached for apogee, the process of degradation of winter and summer pastures has decreased, forests have been completely or partly destroyed in some regions. Consequences of fluctuation of the sea level, problems related to global climate changes combined with other wide-scale processes have reached such an extent that can not be neglected in Azerbaijan. The ecological problems of Azerbaijan have been considered from the eco-ethic standpoint and ways of their decision have been offered in the article.